Rabî' b. Habîb'in (öl.175/791) İtikâdî Hadisleri Yorumlama Biçimi*

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Özdemir

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7281-0916>

Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Hadis Anabilim Dalı, Şırnak – TÜRKİYE

Makale Geçmişi

Geliş: 30.12.2020

Kabul: 07.03.2021

On-line Yayın: 31.03.2021

Anahtar Kelimeler

Hadis

İbâdî

Rabî

Nass

Yorum

Araştırma Makalesi

* Bu makale, 11-12 Nisan 2019 tarihinde Malatya'da düzenlenen *Uluslararası İslam ve Yorum III Sempozyumu*'nda "Nassların Yorum ve Tevili Bağlamında İbâdî Muhaddis Rebî' b. Habîb'in (ö. 175/791) Muhallifleriyle Tartışmaları" isminde sunulan tebliğin yeniden gözden geçirilmiş ve genişletilmiş halidir.

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.50106>

Öz

Rabî' b. Habîb (öl. 175/791), İbâdiyye mezhebinin erken dönem hadis âlimlerindendir. İbâdiyye mezhebinin günümüze ulaşan en eski hadis kitabı olan *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eser de ona aittir. O, bu eserinde inanç, ibadet, ahlak, muamelat, siyer vs. gibi pek çok konuyla alakalı bilgi ve rivayetlere yer vermiştir. Eserin üçüncü cildinde Allah'ın sıfatları, iman mahiyeti, küfür, şirk, büyük günah işleyen kişinin durumu gibi itikadî tartışmalara yer verilmiştir. Rabî' b. Habîb, muhalifleriyle girdiği itikadî konulara dair tartışmalarda görüşünü desteklemek amacıyla birçok ayet, hadis, sahabe ve tabiîn görüşlerine yer vermiştir. Rabî' b. Habîb'in ilgili konularda takip ettiği metot bir yandan ilgili döneme ait ilmî tartışmaların, hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasına etkisini ortaya koyarken öte yandan mezhep bağlılığının nassların yorum ve teviline etkisi hususuna da ışık tutmaktadır. Söz konusu tartışmalar, aynı zamanda Rabî' b. Habîb'in müntesibi olduğu İbâdiyye mezhebinin dinî nasslara bakışını ortaya koyması açısından da önem arz etmektedir. Bu bağlamda "Hâricîlerin dini metinleri genellikle sathî ve zahîrî olarak anlamışlardır" şeklindeki genel kanaatin doğruluk derecesine de ışık tutacak olan bu çalışma, Rabî' b. Habîb'in inanç ile alakalı hadislerle yaklaşımına ışık tutacaktır. Ayrıca bu çalışmada Rabî' b. Habîb'in eserinde tartıştığı konuların mahiyeti, delil olarak kullandığı rivayetlerin genel özellikleri ve söz konusu hadisleri değerlendirme usul ve metodolojisi ortaya konulacaktır.

Atıf Bilgisi / Reference Information

Özdemir, A. (2021). Rabî' b. Habîb'in (öl.175/791) İtikâdî Hadisleri Yorumlama Biçimi. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 84, Spring, p. 347-363.

Rabî' b. Habîb's (d. 175/791) Method of Interpreting Hadith Related to Faith

Asst. Prof. Dr. Ahmet Özdemir

Sirnak University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Hadith,
Şirnak – TURKEY

Article History

Submitted: 30.12.2020

Accepted: 07.03.2021

Published Online: 31.03.2021

Keywords

Hadith

Ibadi

Rabi

Religious Text

Comment

Research Article

DOI:

<http://dx.doi.org/10.29228/JASSS.50106>

Abstract

Rabî 'b. Habib (d. 175/791) was one of the early hadith scholars of the Ibadiyya school. The work named al-Câmiu's-Sahîh, which is the oldest hadith book of the Ibadiyya madhhab, also belongs to him. In this work, he has included information on many subjects such as belief, worship, morality, manners, and sirah. Particularly in the third volume of the work, creed debates such as the attributes of God, the nature of faith, blasphemy, shirk, and the state of the person who committed major sins are included. Rabî 'b. Habib included many verses, hadiths and the views of the Companions in order to support his opinion in his discussions on religious issues with his opponents. Rabî b. The method followed by Habib on the relevant issues, on the one hand, reveals the effect of the scientific discussions and hadiths of the relevant period on the understanding and interpretation of the hadiths, on the other hand, sheds light on the effect of sect devotion on the interpretation of the verses. The aforementioned discussions are also in Rabi b. It is also important in terms of revealing the view of the Ibadiyya sect, which Habib is a part of, towards religious observances. In this context, this study, which will shed light on the degree of accuracy of the general opinion that "Hâricîs have generally understood the religious texts superficially and externally", is Ibadî muhaddis Rabî's b. It will shed light on Habib's approach to hadiths related to belief. In addition, in this study Rabî 'b. The nature of the issues that Habib discussed in his work, the general characteristics of the narrations he used as evidence, and the method and methodology of evaluating the hadiths in question will be revealed.

GİRİŞ

Sünnî kaynaklara göre Hâricîlerin günümüze kadar varlığını devam ettiren, görüşleriyle mutedil ve ehl-i sünnete en yakın olan kolu İbâdiyye fırkasıdır. Bununla beraber İbâdiyye, kendilerini Hâricîlerden farklı ve müstakil bir mezhep olarak görmüştür ve Hâricîlerin özellikle önemli simalarından olan Nâfi' b. Ezrak'ın (öl. 65/685) diğer Müslümanlar hakkında ileri sürdüğü tekfirle alakalı sert görüşlerine katılmadıklarını belirtmişlerdir. Kendilerini daha çok Basra'da Abdullah b. İbâd (öl. 86/705) etrafında toplanan ılımlı bir fırka olarak tanımlamışlardır.¹ İbâdiyye her ne kadar Abdullah b. İbâd'a izafe edilse de aslında mezhebin fikir babası, birçok sahabe ile görüşme imkânı bulmuş olan tâbiünden meşhur Câbir b. Zeyd el-Ezdi'dir (öl. 93/711). Hicri birinci asrın sonunda vefat eden Câbir b. Zeyd'in ilmî birikimi, İbâdîler içerisinde en önemli öğrencisi muhaddis Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme (öl. 145/762) ve onun da talebesi Rabî' b. Habîb (öl. 175/791) ile devam etmiştir.² İbâdî kaynaklara göre Rabî' b. Habîb, hicri ikinci asırda başta hocası Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme'den rivayet ettiği hadisleri *el-Câmiu's-Sahih* adlı eserinde bir araya getirmiştir. İbâdiyye'nin itikadî ve amelî konulardaki görüşleri bu eserdeki rivayetlere dayanmaktadır. Hatta onlara göre bu eser, Kur'an-ı Kerim'den sonra en sahih dinî kaynak olarak kabul edilmektedir. Bununla beraber Rabî' b. Habîb'in bu eseri diğer fırkalar tarafından pek tanınmamıştır. Hatta diğer mezheplerce bu eserin adeta meçhul kaldığını söylemek mümkündür. Eser günümüzde birçok defa yayımlanma imkânı bulmuştur.³ Eserin özellikle üçüncü cildi hicri ikinci asırda tartışılan ilmî ve fikrî problemlerle alakalıdır. Rabî', bu ciltte İbâdiyye mezhebinin özellikle itikadî görüşlerine muhalif olan görüşleri tartışmış ve söz konusu fikirleri ilzam etmek için görüşlerine destek maksadıyla birçok ayet, hadis ve sahabe sözlerine müracaat etmiştir. Rabî', eserinde kendi mezhebinin görüşlerine muhalif olan fırkalarla tartışmıştır. Eserde karşılıklı diyalog şeklinde tartışmalar yoktur. Lakin Rabî' koymuş olduğu bazı bâb başlıkları altında genellikle kendi mezhebine muhalif olan fikirleri, naklettiği merviyatla çürütmeye gayret göstermiştir. Bununla beraber bazen Kaderiyye, Mürcie ve Mücessime gibi görüşlerini çürütmeye çalıştığı fırkaların isimlerini açıkça zikretmiştir. Bazen de isim vermeden söz konusu fırka ya da kesimin özelliklerini belirtmekle yetinmiştir. Biz de nakledilen rivayetlerin özelliklerinden hareketle Rabî'in "muhalifleriyle" ya da "İbâdî olmayanlarla" tartışması ifadesini kullanmayı uygun gördük.

Çalışmamızda İbâdî muhaddis Rabî'in muhalifleriyle yaptığı ilmî ve fikrî tartışmalarda delil olarak kullandığı merviyatın hadis usulü açısından özellikleri, rivayetler bağlamında tartışılan döneme ait itikadî problemlerin neler olduğu ve İbâdî muhaddis Rabî'in nasslara bakışı ve değerlendirme keyfiyeti incelenecektir. İbâdiyye'nin hadis ve sünnet hakkındaki görüşleriyle alakalı yapılan

¹ Muhammed b. Abdilkerim Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Muhammed Seyid Kiyânî (Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1404), 1/34; 'İvaz Muhammed Halîfât, *el-Usûlu't-tarihiyye li'l-fırkatî'l-İbâdiyye* (Umân Sultanlığı: Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî, 1994), 12; Tanık Sâsî Şeybânî, *el-İbâdiyye usûluhâ ve a'lâmuhâ* (Ribat/Meğrib: Matbaatu'l-Ma'ârifî'l-Cedide, 2014), 13-14; Süleyman Bârûnî, *Muhtasarı tarihi'l-İbâdiyye* (b.y.: y.y., ts.), 21; Salih b. Ahmed b. Yusuf Bus'îdî, *Rivâyetu'l-hadis 'inde'l-ibâdiyye* (b.y.: Câmî'atu Âlî'l-Beyt, 1998), 8 ve dv; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983), 53-99; Bünyamin Erul, *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 211-251; Ahmet Özdemir, *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kitabı* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2020), 28-43; Kadir Demirci, *İbâdiyye'nin Hadise Bakışı* (Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019), 23-47; Kadri Önemli, *Erken Dönem İbâzi Kaynaklarda İbâziyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri* (İstanbul: Nida Akademi, 2020), 39-98; Tevhit Bakan, "İbâdîler ve Hadis", *Ekev Akademi Dergisi* 20 (2004), 221-240; Mehmet Salih Arı, *Haricilerin Kurduğu Devlet Rustemiler* (Van: Bilge Adamlar, 2009), 27-32; Ahmet Özdemir, "İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2019), 523-554; Ahmet Özdemir, "Hâricî/İbâdî Gelenekte Sünnetin Teşri Değeri", *Amasya İlahiyat Dergisi* 14 (2020/Haziran), 197-227.

² Ebu'l-Abbas Ahmed b. Said Dercinî, *Tabakâtu'l-Meşâyih bi'l-Mağrib*, thk. İbrahim Talay (Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, ts.), 2/205; Ebu'l-Abbas Ahmed b. Said Şemmâhî, *es-Siyer* (Kahira: el-Matbaatu'l-Baruniyye, 1301/1884), 70; 'İvaz Muhammed Halîfât, *Neş'etu hareketi'l-İbâdiyye* (London: Dârû'l-Hikme, 2013), 122.

³ Eserle ilgili geniş bilgi için bk. Özdemir, *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kitabı*, 99-203.

çalışmalar, daha çok Rabî' b. Habîb'in *el-Câmiu's-Sahîh*'i bağlamında yapılmıştır.⁴ Ancak bu çalışma, Rabî'in *el-Câmiu's-Sahîh*'inde yer almayan, onun genellikle itikadî konularda muhalifleriyle yapmış olduğu tartışmalarda delil olarak kullandığı ve müstakil bir eser olarak kabul edilen yaklaşık 140 rivayet hakkındadır. Dolayısıyla çalışmamızın kapsamı söz konusu rivayetler çerçevesinde ve daha çok hicri ikinci asırda tartışılan önemli itikadî ilmi konularla sınırlı olacaktır.

1. Delil Olarak Kullanılan Rivayetler Hakkında Genel Bilgiler

Rabî'in bu eseri veya rivayetleri, hicri altıncı asır İbâdî alimlerden Vercelânî (öl. 570/1174) tarafından ilk defa tespit edilmiş ve Rabî'in meşhur *el-Câmiu-Sahîh* adlı eserine müstakil bir bölüm halinde üçüncü cilt olarak eklemiştir.⁵ Rivayetlerin Vercelânî öncesi durumu hakkında herhangi bir bilgiye rastlamadık. Konu hakkında mevcut bilgi, bu eserin ya da rivayetlerin ilk defa Vercelânî tarafından tespit edilmiş olması ve yine aynı kişi tarafından söz konusu merviyatın Rabî'in *el-Câmiu's-Sahîh* eserinin üçüncü cildine eklenmiş olmasıdır. İbâdî kaynaklarda maalesef söz konusu eserin veya rivayetlerin tarihi serüvenini aydınlatacak herhangi bir bilgiye rastlamadık. Zira Rabî' ile Vercelânî arasında yaklaşık dört asır gibi uzun bir zaman dilimi vardır. Bu zaman zarfında söz edilen rivayetlerin kimler vasıtasıyla ve ne şekilde Vercelânî'ye ulaştığı hususu meçhuldür. Aslında bu durum Rabî'in ve dolayısıyla İbâdiyye'nin en sahih hadis kitabı olarak kabul edilen *el-Câmiu's-Sahîh* eseri için de söz konusudur. O eser de aynı kişi yani Vercelânî tarafından bulunup ortaya çıkarılmış ve eserin Vercelânî'den önce senedi hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ancak İbâdîler arasında söz konusu eserlerin Rabî'e aidiyeti hakkında şüphe bulunmamaktadır.⁶

Eserde kitâb dediğimiz ana başlıklar kullanılmamıştır. Ancak birçok farklı bâb başlığı konulmuş ve başlıklar altında toplam 140 rivayet yer almıştır.⁷ Rabî'in *el-Câmiu's-Sahîh* adlı eseri bir fıkıh kitabı gibi tertip edilmiş, eserde birçok ana bölüm olan kitâb ve onun alt başlığı hükmünde olan bâblar kullanılmıştır. Ancak Rabî'in muhaliflerine karşı delil olarak kullandığı eser/rivayetler ise tertip açısından düzensiz olup *el-Câmiu's-Sahîh*'e benzememektedir. Bu da göstermektedir ki bu rivayetler müstakil bir eser olup muhtemelen onu bulan Vercelânî, eserin tertibine müdahale etmeden sadece *el-Câmiu's-Sahîh*'e eklemiştir.

Rivayetlerde sened kullanımına pek dikkat edilmemiştir. Senetlerde ravi düşmesi, meçhul ve müphem ifadeler kullanmak ve isnadlarda temrîz siğasına yer vermek yaygın bir özellik olarak görülmektedir. Bazen Rabî'in kendisi, "*beleğânî 'an Rasulillah*"⁸, "*ve ûtiye'n-Nebî*"⁹ "*ve suile'n-Nebî*..."¹⁰ şeklinde belağ ya da temrîz siğasıyla hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den nakletmiştir. Az da olsa muttasıl olan isnadlara yer verilmiştir: "*Rabî' - Câbir b. Zeyd - İbn Abbâs - Hz. Peygamber*"¹¹ ve "*Ebû*

⁴ Bk. Bus'îdî, *Rivâyetu'l-hadis 'inde'l-ibâdiyye*, 8 ve dv; Erul, *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım*, 211-251; Demirci, *İbâdiyye'nin Hadise Bakışı*, 66-95; Ahmet Özdemir, "Hicri İkinci Asırdaki İlmî ve Fikrî Tartışmaların Rebî' b. Habîb'in (ö.175/ 792) *el-Câmiu's-sahîh* Adlı Eserine Yansıması", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* 66 (2018), 278-296; Bakan, "İbâdîler ve Hadis", 221-240.

⁵ Ebu Abdillâh Muhammed b. Amr es-Sedvîkşî Ebû Sitte, *Hâşiyetu't-terfîb 'alâ el-câmiu's-sahîh*, thk. İbrahim Muhammed Tallâh (Cezayir: Metâbiu Dâr'il-Bahs, 1994), 3/331-415; Heyet, *Mu'cemu alâmi'l-İbâdiyye* (Çarday: el-Matbaatu'l-Arabiyye, 1999), 1/507.

⁶ Dercinî, *Tabakâtu'l-Meşâyih bi'l-Mağrib*, 2/273; Şemmâhî, *es-Siyer*, 119; Ebû Sitte, *Hâşiyeye*, 1/16; Abdullah b. Humeyyid Nureddin Sâlimî, *Şerhu'l-câmi'i's-sahîh*, s.nşr. es-Sultan Faysal b. Türkî (Mısır: Matbaatu'l-Ezhâr el-Bâruniyye, 1326/1908), 1-15; Bârûnî, *Muhtasarı tarihi'l-İbâdiyye*, 30; Sa'îd b. Mabruk Kannûbî, *er-Rebî' b. Habîb Mekânetuhu ve Musneduh* (Umân Sultanlığı: Mektebetu'd-Dâmirî, 1995), 105-106; Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar* (Ankara: Kitabiyat, 2000), 27, 84.

⁷ el-Ezdî el-Basrî Rabî' b. Habîb, *el-Câmiu's-sahîh musnedu'l-İmâm er-Rabî' b. Habîb*, nşr. Nureddin es-Sâlimî, thk. Ebu Yakub Yusuf b. İbrahim el-Vercelânî (Uman Sultanlığı: Mektebetu'l-İstikâme, 2003), 1/197-253.

⁸ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/201, 768.

⁹ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/200, 763.

¹⁰ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/202, (no: 71-72).

¹¹ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/203, (no: 776).

Ubeyde - Câbir b. Zeyd - İbn Abbâs - Hz. Peygamber"¹² gibi muttasıl isnadlar daha çok bâb başlıklarında ilk rivayetin başında gözükmektedir. Muhtemelen söz konusu rivayetler, müellif tarafından sahih görüldüğü için isnad kullanımına ehemmiyet verilmemiştir. Şunu da belirtmekte fayda vardır. Hicri ikinci asırda henüz isnad sistemi gelişmeye devam ettiği için dönemin hadis musannefâtındaki muttasıl rivayetlerin sayısı daha azdır. Mürsel ve maktû rivayetler ise çoğunluktadır. Ancak hicri üçüncü asra gelindiğinde muttasıl olan rivayetlere öncelik verilmiş ve dolayısıyla senedinde kopukluk olan rivayetlerin sayısı da azalmıştır. Bu nedenle Rabî'in muhaliflerine karşı delil olarak kullandığı rivayetler hicri ikinci asır rivayet tarzıyla uyushmaktadır.¹³

Rabî'in tâbiînden olan hocası Câbir b. Zeyd zaman zaman sahabiye düşürerek "Rabî'- Câbir yurvâ 'an Rasulillah"¹⁴, "kâle Câbir b. Zeyd beynemâ Rasulillah ..." ¹⁵ şeklinde hadisi doğrudan Hz. Peygamber'den nakletmiştir. Rabî'in sahabeye ulaşma ihtimali çok zayıf olmasına rağmen bazen kendi hocasını düşürerek doğrudan sahabeden hadis nakletmiştir: "Kâne ibnu Mes'ûd yervi 'an Rasulillah"¹⁶, "kâle Rabî' se'ele raculun Ebû Zer"¹⁷, "ve kâle 'Umer radiyallahu 'anh"¹⁸, "ve kâle Ali radiyallahu 'anh."¹⁹ Çoğu hadisin başında sened olmadan muallak olarak doğrudan Hz. Peygamber'den "kâle Rasulillah"²⁰ şeklinde nakledilmiştir.

Delil olarak kullanılan hadislerin ekseriyeti Hz. Peygamber'e izafe edilmiş merfû rivayetlerdir. Yaptığımız tespate göre 140 rivayetin yaklaşık 100 tanesi merfûdur. Abdullah b. Abbâs'tan 22, Hz. Ali'den 7, İbn Mes'ûd'dan 4, Hz. Ömer'den 2 ve Ebû Zer'den 1 rivayet mevkûf olarak nakledilmiştir. Hadisler daha çok İbn Abbâs kanalıyla nakledilmiş olsa da başta dört halife Hz. Ebûbekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali olmak üzere Hz. Aişe, Enes b. Mâlik, İbn Mes'ûd, Câbir b. Abdillâh, Ebû Zer, Ebû Musa el-Eş'arî, Ubey b. Ka'b, Ukbe b. Âmir, Ebû Hüreyre, Abdullah b. Ömer gibi birçok sahabeden hadis nakledilmiştir.

Tâbiîn ve etbeu't-tâbiîn tabakasından İbâdî olanlarla beraber diğer fırkalara mensup birçok kişiden de hadis nakledilmiştir. Kendilerinden hadis rivayet edilen alimlerden bazıları şunlardır: Abbâd b. Avvâm (öl.?), Asım b. Küleyb (öl.?), İsmail b. İbrahim (öl.?), Mücâhid b. Sâid (öl.?), Leys b. Ebî Seleme (öl.?), Musa b. Cübeyr (öl.?), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Mansûr b. Mu'temir (öl. 132/750), Hakem b. 'Uyeyne (öl. 198/814), Halil b. Abdilmecid (öl.?), Süfyân es-Sevrî (öl. 161/778), Vekî' b. Cerrâh (öl. 197/812), Eflâh b. Muhammed (öl.?), Ma'mer es-Sa'dî (öl.?), Cuveybir (öl.?), Dahhâk (öl. 180/797), İsmail b. Salih el-Mekkî (öl.?), Hasan b. Dinâr (öl.?), Hammâd b. Seleme (öl. 167/784) İsmail b. Yahya (öl.?), Ebân b. Ayyâş (öl.?), Muhammed b. el-Munkedir (ö. 131/748), A'meş (öl. 148/765), Ebû Vâil (öl. 82/701), Atâ (öl. 114/732), Mesrûk (öl. 63/683) ve Şa'bî (öl. 104/722).

İbâdî muhaddis Rabî'in başta dört halife olmak üzere diğer birçok sahabiden hadis nakletmiş olması İbâdiyye'nin sahabenin dindeki konumuna ehemmiyet verdiğini, sahabeyi cerh etmediğini ve

¹² Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/205, (no: 791).

¹³ Erul, *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım*, 221-251; Bünyamin Erul, "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I) Rivayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in (ö.153) el-Cami'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 43/1 (2002), 27-61; Bünyamin Erul, "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (III) er-Rabî' b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Cami'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (2003), 27-68.

¹⁴ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/198, (no: 743).

¹⁵ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/201, (no: 769).

¹⁶ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/200, (no: 759).

¹⁷ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/202, (no: 770).

¹⁸ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/204, (no: 787).

¹⁹ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/205, (no: 788).

²⁰ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/198-200.

sahabe konusunda Hâricîlerin sert olan görüşlerine katılmadığını göstermektedir.²¹ Bununla beraber sahabeden sonraki nesil olan tâbiîn ve etbeu't-tâbiîn tabakasından da geniş bir kitlenin görüşlerine müracaat edildiği görülmektedir. İbâdiyye'nin kendi mezheplerine müntesip olmayan birçok raviden hadis almış olmalarının, onların taassup ehli olmadığını göstermesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz.²² Rabî, muhaliflerine karşı delil olarak kullandığı rivayetlerin sıhhati hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Rivayetleri delil olarak kullanmış olması, kanaatimizce hadislerin sıhhatinde herhangi bir problem görmemesinden kaynaklanmaktadır

Biz de Rabî' b. Habîb'in delil olarak kullandığı rivayetlerin tamamını sıhhat açısından değerlendirme cihetine gitmeyeceğiz. Çünkü tüm rivayetlerin sıhhat açısından tespiti makalenin sınırlarını aşacaktır. Müstakil bir çalışmada söz konusu rivayetler sıhhat açısından incelenirse faydalı olacağı kanaatindeyiz. Delil olarak kullanılan 140 rivayetin tamamının sıhhat açısından değerlendirilmesi sahih hadislerle beraber zayıf ve mevzû rivayetlerin de tespit edilebileceği göz ardı edilmemelidir. Zira söz konusu dönemin ilmî ve fikrî tartışmalarını yansıtan birçok rivayet eserde yer almıştır. Özellikle Sünnî hadis kaynaklarında mevzû olarak değerlendirilen birkaç rivayete işarette bulunmakla yetineceğiz. Diğer hadis kaynaklarında mevzû olduğu hükmü verilen ya da mevzû veya zayıf olduğu hususunda şüpheli görülen bazı rivayetler şunlardır:

1. "Kaderiyye bu ümmetin Mecûsîleridir. Hasta olurlarsa onları ziyaret etmeyin. Cenazelerine de iştirak etmeyiniz."²³ Başta kutub-i sitte olmak üzere bir çok Sünnî hadis kaynaklarında da yer alan rivayet, İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201) tarafından mevzû görülmüştür.²⁴
2. "Allah benden önce yetmiş nebinin lisanıyla Mürcî'e lanet etti."²⁵ Rabî', hadisi "beleşânî" sığasıyla mu'allak olarak nakletmiştir. Fırkaları kötöleyen ve dönemin ilmî tartışmalarının bir tezahürü gibi gözüken bu rivayetin İbnü'l-Cevzî'ye göre mevzû oluşunda şüphe yoktur.²⁶
3. "Allah'ın ilk yarattığı kalemdir... Ona kaderi yaz, der..."²⁷ kader tartışmasıyla alakalı olan rivayet kaynaklarda mevzû olarak tavsif edilmiştir.²⁸
4. "Kıyamet günü iki grup, şefaate nail olmayacaktır. Bunlar Kaderiyye ve Mürcî'e'dir."²⁹ Muhalif fırkaları kötöleyen bu rivayet, İbnü'l-Cevzî'ye göre mevzûdur.³⁰

²¹ Hâricîler hakkındaki genel kanaat için bk. Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis* (b.y.: el-Mektebetu'l-İslami, 1999), 14; Abdulkahir b. Tahir el- Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânu'l-fırakati'n-nâciye* (Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedide, 1997), 55; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/117; Şemsuddin Ebu Abdillâh Zehebî, *Tezkiratu'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1998), 1/9; Sirâcüddîn Ebu Hafs Ömer b. Ali İbnü'l-Mulakkın, *et-Tavdîh li şerhi câmi'i's-sahih* (Dımaşk: Daru'n-Nevâdir, 2008), 1/36.

²² Mezheplerarası taassup için bk. Fevzi Rençber, "İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları", *Mezhep Araştırmaları Dergisi (e-makâlât)* 10(Bahar 2017), 77-102.

²³ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/207, (no: 798).

²⁴ Muhammed b. İsa Tirmizî, *el-Câmiu's-sahih*, nşr. (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), "Kader", 13; Süleyman b. el-Eş'as Ebû Dâvud, *Sünen*, nşr. (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, ts.), "Sünne", 17; Muhammed b. Yezid el-Kazvinî İbn Mâce, *Sünen*, nşr. Suayb Arnavut (Beyrut: Dâru'r-Risale el-Alemîyye, 2009), "Sünne", 9; Ebu'l-Farac Cemaluddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât* (Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1966), 1/275; Ebu'l-Farac Cemaluddin Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-İlelu'l-mutenâhiyye fi ahâdîsi'l-vâhiye*, thk. Halil el-Mîs (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1403/1982), 1/216.

²⁵ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/201, (no: 768).

²⁶ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/276.

²⁷ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/207, (no: 800).

²⁸ Muhammed b. Ali Şevkânî, *el-Fevâidu'l-Mecmû'a*, thk. Abdurrahman Yahya el-Muallimi (Beyrut: el-Mektebetu'l-ilmîyye, 1407/1986), 1/478; İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs*, thk. Abdullhamid Hindâvî (b.y.: Mektebetu'l-Asriyye, 2000), 1/300.

²⁹ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/209, (no: 806).

³⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/276.

5. İbn Abbâs şöyle dedi: "Bir gün Hz. Peygamber elinde bir sahife ile dışarı çıktı ve şöyle dedi: "Rahman ve rahim olan Allah'ın ismi ile bu, Allah'tan bir kitaptır. İçerisinde cennet ve cehennem ehlinin isimleri onların atalarının nesebi ve yerleri vardır..."³¹ Hadis, yakın anlam ifade eden benzer lafız ve farklı tariklerle Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), Tirmizî (öl. 279/892) ve Nesâî (öl. 303/915) gibi önemli hadis kaynaklarında yer almıştır.³² Özellikle çağdaş bazı çalışmalarda rivayetin akli ilkelere muhalif olduğuyla alakalı tartışmalar vardır.³³
6. "Şirk neredeyse her topluluk ve kabile (arasında) yayılacaktır. Sahabe bu şirk nedir ya Resulellah denilince Hz. Peygamber dedi ki o (şirk), sizden sonra gelecek bir kavmin Allah'ı bazı sıfatlarla nitelemesidir."³⁴ Söz konusu dönemin itikadî tartışmalarının bir tezahürü olarak görülen hadis, mevzû olarak görülmüştür.³⁵
7. "Bir arâbî Hz. Peygamber'e gelip bana garâibu'l-ilmî (ilmin garip olanı) öğret, dedi. Hz. Peygamber arâbiye şöyle dedi: "İlmin başını (aslını) öğrendin mi ki garibini soruyorsun." Adam ilmin başının ne olduğunu sorunca Hz. Peygamber şöyle dedi: "(İlmin başı) ma'rifetullah'tır. Allah'ı, bilinmesi gerektiği gibi bilmektir..."³⁶ Erken dönem itikadî tartışmalarla ilgili olan bu rivayete anlamca yakın bir rivayet, İbn Arrâk (öl. 963/1556) tarafından mevzu görülmüştür.³⁷

2. İbâdî Muhaddisin Tartıştığı Konular

Rabî' b. Habîb imanın mahiyeti, iman-amel ilişkisi, şirk, büyük günah işleyeninin durumu, Allah'ın sıfatları, rû'yetullah, kader, kabir azabı ve imamet gibi birçok konuyu eserinde tartışmıştır.³⁸ Rabî', tartıştığı konuların neler olduğunu ilgili bâb başlıklarında belirtmiştir. Eserinde 37 tane bâb başlığı kullanmış ve kullandığı başlıkların altında konuyu destekleyen ayet ve rivayetlere yer vermiştir. Tercih edilen bâb başlıklarına bakıldığında Rabî'in söz konusu başlıklarla kendi muhatabını ilzam etmek ve muhatabın fikirlerini çürütmek istediğini söylemek mümkündür. Aslında bu eser için, "İbâdîlere muhalif olanlara reddiye olarak yazılmıştır" denilebilir. Amaç muhatabı susturmak ve ona karşı dinî nassları delil getirmek olunca, müellif naklettiği hadislerin senedlerine çoğu zaman yer vermemiş ve sadece rivayetleri nakletmekle yetinmiştir. Rabî'in kullandığı bâb başlıkları konulara ayırarak şu şekilde tasnif edebiliriz.

1. İmanın tanımı ve mahiyeti ile ilgili konular:

- a. "İman, amel olmadan sadece sözden ibarettir diyenlerin" aleyhinde hüccet.³⁹

³¹ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/207, (no: 799).

³² Ahmet b. Muhammed İbn Hanbel, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1999), 11/122; Tirmizî, "kader", 9; Ebu Bekir Ahmed b. Amr b. Dahhâk eş-Şeybânî İbn Ebî Âsım, *es-Sünne* (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1400/1980), 1/153; Süleyman b. Ahmed Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, nşr. Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi (el-Mektebetu'l-Ulûm: Musul, 1983), 12/427.

³³ Hz. Âdem'den kıyamete kadar cennet ve cehennemlik olanların ve onların atalarının isimlerinin bir kitaba sığmasının aklen mümkün olmadığını ve rivayetin akli gerçeklere muhalif olduğu noktasındaki tartışmalar için bk. Mehmet Hayri Kırbaçoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999), 298-99; H. Musa Bağcı, *İnsanın Kaderi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 66 ve dv.

³⁴ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/216, (no: 831).

³⁵ Nureddin Ali b. Muhammed el-Kennânî İbn Arrâk, *Tenzihu's-ş-şeri'a*, thk. Abdulvehhab Abdullatif ve Abdullah Muhammed Sadik (Beyrut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1399/1979), 1/148.

³⁶ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/214, (no: 826).

³⁷ İbn Arrâk, *Tenzihu's-ş-şeri'a*, 1/316.

³⁸ İman-amel ilişkisi, büyük günah işleyen kimsenin durumu ve ru'yetullâh gibi konularda Ehl-i sünnet ve Mu'tezile'nin görüşlerini karşılaştırmalı olarak görmek için bk. Mehmet Bağış, "Envâru't-Tenzîl'de Kelâm Uygulamaları ve Farklı İtikadî Görüşlerin Değerlendirilmesi", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/3 (2017), 44-57; Mehmet Bağış, "Mezhebî Tefsirlerde İmân- amel ilişkisi Bağlamında Büyük Günah ve Şefaât Meseleleri (Zemahşerî, Tabersî, Râzî Örneğinde)", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 28/3 (2020), 889-893; Mehmet Sait Uzundağ, "İrşâdü's-sârî'ye Göre Kastallânî'nin Kelâmî Görüşleri", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2013), 61-89.

³⁹ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/201. (باب الحجّة على من قال: الإيمان قولٌ بلا عمل)

- b. "Takiyye yapma" bâbı.⁴⁰
- c. Şirk, küfür ve kebâir (büyük günah) işleyen kişinin durumu hakkındaki bâblar:
- d. "Ehl-i kebâir, kâfir değildir diyenlerin" aleyhinde hüccet.⁴¹
- e. "Şirkin çok gizli olduğuna dair" rivayetler.⁴²
- f. "Her ehl-i kiblede olanın cenaze namazı ve her müminin ardında namaz kılınmaz" diyenlerin aleyhinde hüccet.⁴³
- g. "Kafirlerin çocukları ve kadınlarının öldürülemeyeceği" babı.⁴⁴
- h. Savaş öncesi İslam'a davet bâbı.⁴⁵
2. Allah'ın Sıfatları hakkında olan bâblar:
 - a. Allah'ın zatı hakkında düşünmenin nehyi.⁴⁶
 - b. Allah'ı tazim etmek ve onu herhangi bir varlığa benzetmemek.⁴⁷
 - c. Kabz, vech, 'ayn, nefis ve yed gibi sıfatlar hakkındaki rivayetler.⁴⁸
 - d. Rahmân 'arşa istivâ etti ayeti.⁴⁹
 - e. Nâfi' b. Ezrak'ın İbn Abbâs ile tartışması.⁵⁰
 - f. Allah, Âdem'i kendi suretinde yarattı rivayeti.⁵¹
 - g. Allah'ın sıfatları hakkında bazı ayetlerin tevil edilmesi.⁵²
 - h. Teşbih ve tescim ile ilgili Hz. Ali, Hz. Ömer, İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs'tan nakledilenler.⁵³
3. Kabir azabı, hilafet, emire itaat bâbı.⁵⁴
4. Kaderiyye ve Mürcie fırkaları aleyhindeki rivayetler.⁵⁵

Yukarıdaki bâb başlıklarına bakıldığında hicri ikinci asırda çokça tartışılan ilmî ve fikrî meselelerin neler olduğunu tahmin etmek mümkündür. Zira söz konusu dönemde eserini telif eden Rabî' b. Habîb'in muhalifleriyle tartışmış olduğu Allah'ın sıfatları, rü'yetullah, imanın mahiyeti, şirk, küfür, ehl-i kebâirin durumu, kader ve kabir azabı gibi daha çok itikadî konularda münakaşa yaptığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu durum hicri ikinci asırda fırkalar arasında özellikle itikadî konuların çokça tartışıldığı ve söz konusu münakaşaların ilmî eserlerin tasnif edilmesinde etkili olduğunu göstermektedir.⁵⁶ Rabî', yukarıda aktardığımız konulara dair rivayetleri tamamen savunduğu düşünceyi temellendirmek, görüşlerine delil olarak sunmak ve muhatabına galebe çalmak amacıyla nakletmiştir. Erken dönem fırkalar arası ihtilaf konusu olan bu tartışmalar, mezheplerin oluşum ve

⁴⁰ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/206. (ما جاء في التَّحْيَةِ)

⁴¹ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/198. (باب الْحُجَّةِ عَلَى مَنْ قَالَ إِنَّ أَهْلَ الْكِبَائِرِ لَيُشَوُّ بِكَافِرِينَ)

⁴² Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/216. (الشِّرْكُ أَخْفَى مِنْ ذِيْبِ الثَّمَلِ)

⁴³ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/203. (باب الْحُجَّةِ عَلَى مَنْ لَا يَرَى الصَّلَاةَ عَلَى مَوْتَى أَهْلِ الْقَبِيلَةِ وَلَا يَرَى الصَّلَاةَ خَلْفَ كُلِّ نَارٍ)

⁴⁴ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/205. (ما جاء عن قَتْلِ الدَّارِي وَالنَّسَاءِ)

⁴⁵ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/206. (ما جاء في الدُّعْوَةِ إِلَى الْإِسْلَامِ وَالنَّهْيِ عَنِ الْقِتَالِ قَبْلَهَا)

⁴⁶ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/205. (باب النَّهْيِ عَنِ الْفِكْرِ فِي اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ)

⁴⁷ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/217. (في التَّعْظِيمِ لِلَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَنَهْيِ التَّشْبِيهِ لَهُ)

⁴⁸ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/234-242. (باب مَا قِيلَ فِي النَّفْسِ بَابٌ مَا قِيلَ فِي الْيَدِ بَابٌ مَا قِيلَ فِي الْعَيْنِ)

⁴⁹ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/238. (باب فِي قَوْلِهِ تَعَالَى: الرَّجْمُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى)

⁵⁰ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/220. (باب قِصَّةِ نَافِعِ بْنِ الْأَرْقَمِ مَعَ ابْنِ عَبَّاسٍ)

⁵¹ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/22. («بَابُ قَوْلِهِ: «خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ»)

⁵² Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/230, 232-33, 237.

⁵³ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/217 ve dv.

⁵⁴ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/210. (باب فِي عَذَابِ الْقَبْرِ، وَالْمُشَاهَدَةِ، وَوَلَايَةِ قُرَيْشٍ، وَالطَّاعَةِ لِلْأَمِيرِ)

⁵⁵ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/207. (ما جاء في الْحُجَّةِ عَلَى الْقَدَرِيَّةِ)

⁵⁶ Özdemir, *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kitabı*, 278-301; Özdemir, "Hicri İkinci Asırdaki İlmî ve Fikrî Tartışmaların Rebî' b. Habîb'in (ö.175/ 792) el-Câmiu's-sahîh Adlı Eserine Yansıması", 277-296.

gelişmesinde etkili olduğu gibi fırkaların dinî metinleri anlama ve değerlendirmesinde de tesir etmiştir. Dolayısıyla yukarıda delil olarak kullanılan tüm dinî nassların tek tip anlaşılmadığı, konuya göre nassların anlaşılmasında zahirî veya tevil yöntemlerinin kullanıldığını söylememiz gerekir. Şimdi İbâdî muhaddis Rabî'in delil olarak kullandığı bu rivayetleri nasıl anladığı ve nassları değerlendirirken ne tür bir yöntem takip ettiğine bakalım.

3. Rabî'in Hadisleri Okuma Biçimi

3.1. Hadis Metinleri Zahire Hamletmesi

İbâdî muhaddis, muhalifleriyle tartışırken çoğu zaman ayet ve hadislerle müracaat etmiştir. Duruma göre delil olarak kullandığı nassların zahiriyle amel etmiş ve bu nassları muhalifini ilzam etmek için kullanmıştır. Örneğin imanun mahiyeti ve kebâir işleyen kişinin durumu hakkında genellikle nassları zahirî anlamlarında kullanmıştır. Delil olarak zikrettiği rivayetleri ne şekilde değerlendirdiğini anlamak için birkaç örnek verelim. İmanın tanımı, mahiyeti ve iman ile amel arasında nasıl bir ilişki olduğu meselesi erken dönemden itibaren İslamî fırkalar arasında tartışıla gelmiştir.⁵⁷ İbâdîlere göre iman ve amel bir bütündür. Dolayısıyla iman ve İslam kavramları arasında bir ayırım yapmaksızın imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel şeklinde tanımlamışlardır.⁵⁸ Rabî' *"el-Hücce 'alâ men kâle: el-imânü kavulun bilâ 'amel"*⁵⁹ bâb başlığıyla imanun sadece sözden ibaret olduğunu savunanları eleştirmiştir. Başlığın altında naklettiği rivayetlerden tartıştığı kesimin Mürcie fırkası olduğu anlaşılmaktadır. Burada Hz. Peygamber'e izafe edilen bir rivayette Murcie şu şekilde kötülenmiştir: *"Allah benden önce yetmiş peygamberin diliyle Mürcie'ye lanet etti. Mürcie kimdir ya Resulellah denilince iman, amel olmaksızın sadece sözdür diyenlerdir dedi."*⁶⁰ Bununla beraber iman ile salih amelin bir olduğunu göstermek için başta meşhur Cibrîl hadisi olmak üzere birçok rivayet nakledilmiştir. Delil olarak kullanılan rivayetlerden bazıları şunlardır: *"Hz. Peygamber, hangi mümin iman açısından daha faziletlidir şeklindeki bir soruya "ahlakı güzel olan" diye cevap vermiştir."*⁶¹ Rivayette ahlakın güzelliği imandan sayılmıştır. *"Hz. Peygamber'e imanun ne olduğu sorulduğunda "sabır ve müsamaha" demiştir."*⁶² Sabır ve müsamaha gibi ahlaki davranışlar imandan sayılmıştır. *"Diliyle iman edip kalbiyle iman etmeyen kişi iman etmiş sayılmaz demiştir."*⁶³ Bu rivayette imanun sıhhati için dilin ikrarı ve kalbin de tasdiki şartı söz konusudur. *"İman yüz cüzdür en büyüğü lâ ilâhe illellâh sözüdür, en hafifi ise yolda eziyet veren şeyi kaldırmaktır."*⁶⁴ Bu rivayette iman ile amel bütünlüğüne dikkat çekilmiştir. Delil olarak kullanılan bir başka rivayet şudur: *"Ebû Zer, kendisine imanun ne olduğunu soran kişiye: "Yüzünüzü doğu ve batıya çevirmeniz, iyilik değildir. Asıl iyilik Allah'a, ahiret gününe..."*⁶⁵ *Ayeti ile cevap vermiştir. Soruyu soran kişi, ben sana imanun tanımını sordum,*

⁵⁷ en-Nu'man b. Sâbit Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber* (Arap Emirlikleri: Mektebetü'l-Furkân, 1999), 55; Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfâtü'l-musallîn* thk. Halmut Rite (Almanya: Dar Feranz Ştayz, 1980), 2 ve dv; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, 1/14 ve dv; Bağdâdî, *el-Fark*, 8 ve dv; Mustafa Sinanoğlu, "İman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ayrıca söz konusu tartışmalar için hadis kitaplarının İman ile ilgili bölümlerine bakmak kafidir. Bk. Muhammed b. İsmail Buhârî, *el-Câmiu's-Sahîh*, nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ (Beyrut: Daru İbni Kesir, 1987), "İman", 1-40; Ebu'l-Hasan el-Kuşeyrî en-Nisâburî Müslim, *Sahih*, nşr. Muhammed Fuad Abdalbaki (Beyrut: Dâru İhyâi Turâsî'l-Arabi, ts.), "İman", 1-380. Ayrıca bk. Mehmet Sait Uzundağ, "Bir Muhaddis Olarak İbnü'l-Mülakkın ve et-Tavzîh Adlı Şerhinde İman Konusuna Yaklaşımı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2015), 65-87.

⁵⁸ Ebû Sitte, *Hâşiye*, 1/42; Sâlimî, *Şerhu'l-câmi'*, 1/105.

⁵⁹ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/201.

⁶⁰ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/201, (no: 768). Ayrıca rivayetin mevzu oluşu hakkında bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Mevdû'ât*, 1/276.

⁶¹ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/202, (no: 772). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, "Kitâbu's-sünne", 16; İbn Mâce, "ez-Zuhd", 31.

⁶² Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/202, (no: 771). Ayrıca bk. İbn Hanbel, *Müsned*, 32/180.

⁶³ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/202, (no: 775). Ayrıca bk. Süleyman b. Ahmed Ebu'l-Kasım Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Tarık b. İvaz el-Hüsyîni (Kahira: Daru'l-haremeyn, 1415/1994), 4/125.

⁶⁴ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/202, (no: 773). Ayrıca bk. Muhammed b. Hibbân Ebu Hatim el-Bustî İbn Hibbân, *Sahihu İbni Hibbân*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 1993), 1/386.

⁶⁵ el-Bakara, 2/277.

iyiliğin ne olduğunu sormadım deyince Ebû Zer şöyle demiştir: "Bana sorduğun soru Hz. Peygamber'e soruldu ve o da aynı ayeti okudu."⁶⁶

Burada dikkat çekilen husus iman ile salih amelin birlikteliği, her ikisinin iç içe olması ve birbirinden farklı şeyler olmadığıdır. Rabî', konuyla ilgili yukarıdaki delilleri naklettikten sonra bu rivayetlerin zahirî anlamlarından hareket ederek şu sonuca varmıştır: "Bu hadislerin tamamı göstermektedir ki iman, söz ve amelden ibarettir. Her kim bunun aksini söylese o kişi kendi söylemiyle küfre girmiştir."⁶⁷

Muhaddisin delil olarak kullandığı rivayetlere baktığımızda onun söz konusu hadislerin zahirî ile amel ettiğini ve rivayetleri herhangi bir yorum ve teville tabi tutmadığını görmekteyiz. Aslında Rabî'in delil olarak kullandığı hadisleri Sünnî muhaddisler de kullanmışlardır. Onlar da iman ile amelin bir bütün olduğunu belirtmişlerdir. Mesela Buhârî bizzat kendisi imanı "o, söz ve ameldir" şeklinde tanımlamıştır.⁶⁸ Ancak Râbî' gibi bunların aksini söyleyen kişinin küfre girer dediklerini bilmiyoruz.

Hicri ikinci asırda fırkalar arasında çok tartışılan konulardan biri de büyük günah işleyen kimsenin durumudur. Rabî' muhalifleriyle yaptığı tartışmada kebâir işleyen kişinin, nimet küfrü içinde olduğunu savunmuştur. Şunu hemen belirtelim ki İbâdîler, "ehli kebâir kâfirdir" derken buradaki "küfür" kelimesini İslam dininden çıkma anlamında kullanmamışlardır. Küfürden kastedilen Allah'ın hidayet nimetini inkâr etmek, nankörlük etmek, fık ve fücür işlemektir. Bu tür küfür için aynı zamanda "küfrü'n-ni'me" kavramı kullanılmıştır. Rabî'in bizzat kendisinin "küfrü'n-ni'me" kavramını kullandığına dair bir bilgiye ulaşamadık ancak İbâdî kaynaklarda bu kavramın sık kullanıldığını ve hatta şirk ve küfür hakkında önemli bir ilkeyi ifade ettiğini belirtebiliriz.⁶⁹

Rabî, "Ehli kebâir kafir değildir diyenlerin aleyhinde hüccet" bâb başlığı altında kendi görüşlerine delil olması için yirmi dört rivayete yer vermiş ve bu rivayetlerin tamamını zahirî olarak değerlendirmiştir. Delil olarak naklettiği bazı hadisler şunlardır:

"Allah, kehanet gösteren, sihir ve büyü yapandan veya kendisi için büyü ve sihir yapılandan beridir..."⁷⁰

"Her kim riya olsun diye namaz kılar, oruç tutar ve sadaka verirse şirke girmiştir."⁷¹

"Bizi kandıran bizden değildir."⁷²

"Her kim (hasmını) bağışladıktan ya da ondan diyet aldıktan sonra öldürürse ebediyen cehennemde kalır."⁷³

"Borçlu olarak ölen kişi cennete giremez..."⁷⁴

"Benden sonra küfre dönüp de birbirinizin boynunu vurmayın."⁷⁵

⁶⁶ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/202, (no: 770). Buhârî, ayeti "bâbu umûri'l-imân" başlığının altında zikretmiştir. Buhârî, "İman", 2.

⁶⁷ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/202.

⁶⁸ Buhârî, "İman", 1.

⁶⁹ Ebu Hafs 'Amrûs Nefûsî, *Usûlu'd-deynüne es-sâfiyye* (Uman Sultanlığı: Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî 1999), 1/73; Ebû Sitte, *Hâşiye*, 1/42; Sâlimî, *Şerhu'l-câmi'*, 1/105; Heyet, *Mu'cemu mustalahâtî'l-İbâdiyye* (Umân Sultanlığı: Vizâretu'l-Evkâf ve Şuunu'd-Diniyye, 2012), 2/842; Ferhât b. Ali Ca'birî, *el-Bu'du'l-hadârî li'l-akîdeti 'inde'l-İbâdiyye* (Cezayir: Cem'iyyetu't-Turâs, 1991), 2/512.

⁷⁰ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/199, (no: 747). Benzer rivayetler için bk. Ebubekir Ahmed b. Amr Bezzâr, *Müsned*, thk. Mahfuz er-Rahman Zeynullah (Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988), 9/52; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 4/301.

⁷¹ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/200, (no: 760). Ayrıca bk. Bezzâr, *Müsned*, 7/106; Ebu Bekir Ahmed b. el-Huseyn Beyhakî, *Şu'abu'l-imân*, thk. Abdulali Abdulhamid (Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 2003), 9/170.

⁷² Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/199, (no: 753). Ayrıca bk. Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, *Sünen*, nşr. Fevaz Ahmed-Halid es-Sabî (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1407/1986), "Buyû", 10.

⁷³ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/200, (no: 761). Başka kaynakta hadisi bulamadık.

⁷⁴ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/200, (no: 762). Başka kaynakta tespit edemedik.

⁷⁵ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/200 (no: 756). Ayrıca bk. Ebu Abdurrahman Ahmed b. Şuayb Nesâî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, nşr. Hasan Abdulmunim (Beyrut: el-Mektebetu'r-Risâle, 2001), "Tehrîmu'd-dem", 29.

*"Bir zimmiyi sebepsiz yere öldürene, cennet haramdır."*⁷⁶

*"Ölüp de kalbinde hardal tanesi kadar kibir olanlar, cennete giremez."*⁷⁷

Rabî' bunun gibi daha birçok rivayetten hareket ederek amelin imandan bir cüz olduğunu, iman ile amelin birbirinden ayrılmayacağını ve kebâir işleyen kişinin küfre gireceğini savunmuştur. Büyük günah işleyen durumuyla alakalı delilleri naklettikten sonra bu delillerin nasıl anlaşılması gerektiği hususunda kendi kanaatini şu şekilde beyan etmiştir: *"Bu hadisler, ehl-i kible (Müslümanlar) için küfrün gerçekleşebileceğini ispat etmektedir. Bu konuda ayrıca sayılamayacak kadar delil vardır."*⁷⁸

Görüldüğü üzere Rabî' yukarıdaki rivayetleri tamamen literal olarak okumuş ve herhangi bir tevil ve yoruma gerek duymadan hadislerin zahirî olarak anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Söz konusu rivayetleri delil göstererek kebâir işleyen kişinin iman dairesinden çıkacağını ve nimet küfrü içinde olacağını savunmuştur. Aslında kebâir ehline dünyada kâfir muamelesini uygulamamak ve onları İslam dairesinde görmek, İbâdiyye'nin Hâricîlerden ayrıldığı noktalardan biridir. İbâdîler kebâir işleyen kişiye dünyada mümin muamelesi yaptıkları için kişi ister fâcir ister muttaki olsun her müminin arkasında namaz kılınabileceğini de kabul etmişlerdir. Rabî, bu konuyu *"Ehli kableden olanın cenaze namazı kılınmaz diyen ve her müminin arkasında namaz kılmayanların aleyhinde hüccet"* bâb başlığı altında işlemiş ve konuyla alakalı birçok rivayete yer vermiştir.⁷⁹

Burada nakledilen her rivayeti literal okuma ve anlamak elbette sağlıklı bir bakış değildir. Rivayetleri, konuyla alakalı diğer hadis kaynaklarında yer alan merviyâtla beraber bir bütünlük içerisinde değerlendirmek gerekir. O takdirde zahirî olarak anlaşılacak rivayetler olacağı gibi mecâz, teşbih, kesretten kinâye ifade eden ya da mutlaka tevil edilmesi gereken rivayetler de olacaktır. İbâdî muhaddis Rabî'in yukarıdaki rivayetleri zahirî olarak okuyup onları herhangi bir şekilde yorumlamamasının nedeni ne olabilir. Burada iki ihtimalden söz etmek mümkündür. Hadisleri bir hukuk metni gibi algıladığı için metnin zahirine bağlı kalmıştır denilebilir. Diğer bir ihtimal ise onun hadisleri, İbâdiyye mezhebinin konu hakkındaki düşüncelerine yani mezhebin kriterlerine göre değerlendirmiş olmasıdır. Elbette bu hususta kesin bir şey söylemek zordur. Lakin kendisi yukarıdaki hadislerin metinlerinden hareketle zahirî hüküm çıkardığını açıkça beyan etmiştir. Ancak her ne kadar nasslardan parçacı bir yaklaşımla bu tür bir sonucu çıkarmak mümkün olsa da Rabî'in yaklaşımını etkileyen yegâne faktörün sadece ilgili nasslar olmadığını ve mezhebin meselelere bakışının da hadisleri yorumlamasına etki ettiği kanaatindeyiz. Çünkü onun her zaman nassların zahiriyeye hareket etmediği ve gerektiğinde nassları tevil ettiği de olmuştur. Şayet onun bakışını etkileyen yegâne faktör söz konusu metinler olsaydı o takdirde her rivayet karşısında aynı tavrı sergilemesi gerekirdi.

3.2. Hadis Metinleri Tevil Etmesi

Rabî', her ne kadar yukarıda ifade ettiğimiz gibi imanın mahiyeti ve kebâir işleyeninin durumu konularında delil olarak kullandığı rivayetleri, zahirî anlamlarıyla değerlendirmiş olsa da özellikle Allah'ın sıfatları hususunda son derece tenzihî bir tavır takınmıştır. Teşbih ve tecsime düşmemek için neredeyse Allah'ın tüm sıfatlarını tevil etmiştir. İbâdiyye mezhebine göre, Allah'ı noksan sıfatlardan tenzih etmek, teşbih ve tecsime düşmeden layık olan sıfatlarla vasıflandırmak son derece önemli bir ilkedir. Allah'ın sıfatları noktasında onların Mu'tezile ile hemfikir olduğu söylenebilir. Onlara göre

⁷⁶ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/199, (no: 754). Ayrıca bk. Ahmed b. el-Huseyn Ebubekir Beyhakî, *es-Sünen*, thk. Abdullah b. Abdilmüslim et-Turkî (Kahira: Merkezi'l-hicr li'l-buhûs, 2011), 9/229.

⁷⁷ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/200, (no: 764). Ayrıca bk. Müslim, "İman", 230.

⁷⁸ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/201.

⁷⁹ Naklettiği delillerden bazıları şunlardır: Câbir b. Zeyd - İbn Abbâs - Hz. Peygamber: *"Her adil ve fâcirin arkasında namaz kılmak caizdir. Her adil ve fâcirin (cenaze) namazını kılınız."* Diğer bir rivayet ise şudur: *"Benden sonra bazı imamlar gelecek ve benim sünnetimle amel etmeyecekler. O zaman çözüm nasıl olacak ey Allah'ın Resulü sorusuna şöyle cevap vermiştir: "Sizleri beş vakit namazdan menetmedikleri sürece onlara itaat ediniz."* (Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/203 ve dv.).

Allah'ın sıfatları zatı ile mündemiçtir ve onlar zât ile sıfatları bir olarak kabul etmişlerdir. Dolayısıyla Allah'ın sıfatlarıyla alakalı ve zahiren teşbih ve tecsim ifade eden tüm nassları tevil etmişlerdir.⁸⁰ Rabî' bu konuda Kur'an'da Allah'a izafe edilen yed, 'ayn, yemîn, nefis, vech, nûr, gelmek ve gitmek gibi sıfatları zahirî manadan mecâzî manalara hamletmiştir. Mesela; وَاللَّهُ بِقَبْضِ وَيَسْطُ *"Allah, (rızkı) daraltır ve genişletir"*⁸¹ ayetinde geçen "kabz" (eliyle alan) kelimesini "daraltan ve meneden" anlamında tevil etmiştir. "Bast" (eliyle açan) kelimesini de "veren ve genişleten" şeklinde tevil etmiştir.⁸² تَبَارَكَ الَّذِي بِيَدِهِ الْمُلْكُ *"Mutlak hükümlerlik elinde olan Allah"*⁸³ ayette geçen "yed" (el) kelimesini "mülk sadece onun içindir" şeklinde tevil etmiştir. Yani her iki ayet de zahirî manadan mecâza hamledililmiş ve "el" manasına gelen "yed" kavramı Allah'a izafe edilmemiştir. Yaptığı tevilin doğru olduğunu kanıtlamak için Arap diline de müracaat etmiştir: Araplar; *"biz falanın eli altındayız"* derken o kişinin güç ve kudreti altında olduğunu ifade etmek istiyorlar.⁸⁴ لَأَخَذْنَا مِنْهُ بِالْيَمِينِ *"Elbette onu kısıktırak yakalardık"*⁸⁵ ayette geçen "yemîn" kelimesi "kudret" anlamında kullanılmıştır.⁸⁶ اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ *"Allah göklerin ve yerin nurudur"*⁸⁷ buradaki "nûr" kelimesi "denge, hidayet ve adalet" anlamlarında yorumlanmıştır.⁸⁸ وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ *"Azamet ve kerem sahibi Rabbinin veçhi (zâtı) ise bâki kalır."*⁸⁹ Buradaki "vech" kelimesinden kastın, bizzat Allah'ın kendisi olduğu belirtilmiştir. Rabî'in teviline göre ayetin anlamı "O hariç her şey fanidir" demektir.⁹⁰

Görüldüğü gibi burada nakledilen nasslar zahirî anlamların dışında mecâza hamledilerek tevil edilmiştir. Amaç Allah'ı, yaratılmış olan varlıklara benzetmemek ve ona herhangi bir organ izafe etmemektir. Zira herhangi bir organa sahip olmak veya iş yapmak için yardım ve vasıtaya muhtaç olmak yaratılmışların özelliğidir. Allah bu tür ihtiyaçlara muhtaç olmaktan münezzehtir. Onun varlığı kendiliğinden olup herhangi bir şeye ihtiyacı yoktur. Buradaki temel ilke, teşbih ve tecsime düşmeden Allah'ı her türlü eksiklikten münezzehtir kılmak ve onu layık olan vasıflarla nitelemektir.

Rabî', sıfatlar konusunda ayetleri tevil etmede sergilediği yaklaşımı, ilgili konuya dair rivayetleri anlama hususunda da göstermiştir. Konu hakkında merfû birçok hadise yer vermesinin yanı sıra sahabe ve tâbiînden de konuyu destekleyici görüşler nakletmiştir. *"Bâbu es-sünnetu fi ta'zîmi lillâh"* başlığı altında önce merfû rivayetlere daha sonra konu hakkında tâbiînden nakledilen görüşlere yer verilmiştir. Nakledilen bazı rivayetler şunlardır: Hz. Peygamber'in huzurunda Erbed isminde bir adamın Allah'ın neden yaratıldığını sorması,⁹¹ Yahudilerin Allah'ın sıfatlarını sorması ve bunun üzerine ihlas suresinin nüzülü,⁹² *"Yaratan hakkında değil yaratılmış olan mahlukat hakkında tefekkür ediniz."*

⁸⁰ Tebğûrîn b. Davud b. İsa Melşûti, *Usûlu'd-dîn*, thk. Venîs Amir (Tunus: y.y., 2002), 66; Abdulaziz b. İbrahim Semînî, *Me'âlimu'd-dîn* (Umân: Vizâretu't-Turâsî'l-Kavmî, 1986), 1/9-41; Bekir b. Said A'veşt, *Dirasât islamiyye fi usûli'l-İbâdiyye* (Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1982), 45.

⁸¹ el-Bakara, 2/245.

⁸² Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/234, (no: 864).

⁸³ el-Mülk, 67/1.

⁸⁴ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/234, (no:865).

⁸⁵ el-Hâkka, 69/45.

⁸⁶ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/235, (no: 866).

⁸⁷ en-Nûr, 24/35.

⁸⁸ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/236, (no: 868).

⁸⁹ er-Rahmân, 55/27

⁹⁰ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/239, (no: 873). Ayrıca Sünnî muhaddislerin konu hakkındaki görüşleri için bk. Mehmet Sait Uzundağ, Agitoğlu, Nurullah, "Şârihlerin Müteşâbih Rivayetlere Yaklaşımı-İbnü'l-Mülakkin Örneği-", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* 2/36 (2015), 235-250.

⁹¹ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/212, (no: 821). Ayrıca bk. Nesâî, "Suretu'r-Ra'd", 2; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 3/96.

⁹² Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/212, (no: 822). Ayrıca bk. Tirmizî, "Tefsiru'l-Kur'an", 92; İbn Hanbel, *Müsned*, 35/144.

Zira o ancak tasdik etmekle idrak olunur"⁹³, Hz. Aîşe'nin "her kim Muhammed'in Rabbini gördüğünü iddia ederse Allah'a iftira etmiştir" ve "And olsun ki onu (meleği) iniş esnasında en sondaki sidre ağacının yanında bir daha gördü"⁹⁴ ayetinin tefsirini ilk defa kendisinin Hz. Peygamber'e sorduğunu ve ayette gördüğü şeyin Cebrâil olduğu rivayetlerine yer verilmiştir.⁹⁵ Rabî'in bu delilleri nakletmesinin amacı Allah'ın sıfatlarını kitap, sünnet, sahabe ve tâbiîn görüşleri istikametinde öncelikli olarak tespit etmek ve özellikle sıfatlar konusunda teşbih ve tescim ifade eden her türlü düşünceden uzak durulması gerektiğini belirtmektir. Kendisi bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Teşbih ve tahdîd (sınırları belirleme) ancak mahluk için söz konusu olur. Zira mahluk olan veralık, bir yere yaklaşıncı başka bir yerden de uzaklaşmış olur. Bir yer edindiği zaman başka bir yerden de mahrum kalır. Ayrıca tahdîd (vasıflandırma, sınırlama) zeval ve intikal gerektiren bir durumdur. İşte Allah, tüm bu eksik vasıflardan münezzehtir."⁹⁶

Rabî'in sıfatlar konusunda tevile başvurarak anlamaya çalıştığı rivayetlerden biri de "Allah, Adem'i kendi suretinde yaratmıştır"⁹⁷ hadisidir. O, metinde geçen "suret" kelimesini sahabe ve tâbiîn görüşleri istikametinde teşbih ve tescime düşmeden yorumlamaya çalışmıştır. Nakledilen bir rivayette Hâris b. en-Nefel şöyle demiştir: Ben İbn Abbâs'a Ebû Hüreyre'nin "Allah'ın Hz. Âdem'i kendi suretinde yarattığı ve onun boynunun altmış zira olduğu" anlamında bir rivayet naklettiğini sordum. Bunun üzerine İbn Abbâs dedi ki "Ebû Hüreyre doğru söylemiştir. Allah, Âdem'i kendi ilmindeki gibi onu başka bir varlığa dönüştürmeden yaratmıştır."⁹⁸ Hadisteki suret ile ilgili şu yorumlara da yer verilmiştir: Allah, Âdem'i kendi ilmindeki surete uygun ve balığ olarak yaratmıştır. Yani önce su damlası daha sonra et parçası ve organlar şeklinde değil de tek bir seferde tüm organları tastamam olarak yaratmıştır. Naklettiği başka bir yorum ise şudur: Allah var iken hiçbir varlık yoktu işte o vakit Allah Âdem'i ve diğer varlıkları ne şekilde yaratacağını biliyordu.⁹⁹ Yapılan tüm yorumların tek bir amacı var o da teşbih ve tescime düşmemektir. Hatta Rabî', konuyu desteklemek için isrâiliyyât bilgilerine de müracaat etmiş ve bu konuda Ka'b el-Ahbâr'dan bazı bilgiler nakletmiştir.¹⁰⁰

Sıfatlar konusuna bağlı olarak kıyamet günü Allah'ın müminlerce görülüp görülmeyeceği yani rü'yetullah hususu da dönemin tartışma konularından biridir. Rabî', bu doğrultuda kıyamet günü Allah'ın görülebileceğine işaret eden tüm nassları tevil etmiştir. Mesela; *وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاصِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ* "Oysa o gün bir kısım yüzler Rablerine bakarak mutlulukla parıldayacaktır"¹⁰¹ ayetinde bakma ve görme ifade eden "nâzire" kelimesi, İbn Abbâs'ın görüşüne müracaat edilerek "bekleme" şeklinde tevil edilmiştir. İbn Abbâs'ın şöyle dediği nakledilmiştir: Allah'ın dostları kıyamet günü yüzleri parlak bir şekilde cennete

⁹³ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/212, (no: 823). Ayrıca bk. Abdullah b. Muhammed Ebu's-Şeyh İsfahânî, *el-'Uzma*, thk. Rıdâullah b. Muhammed el-Mubârekfûrî (Riyad: Dâru'l-Asime, 1408/1988), 1/212.

⁹⁴ en-Necm, 53/13-14.

⁹⁵ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/212, (no: 824). Ayrıca bk. Buhârî, "Bedu'l-halk", 7; Müslim, "İman", 287.

⁹⁶ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/214, (no: 825).

⁹⁷ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/22, (no: 844). Ayrıca bk. Ebû Urve el-Basrî Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, thk. Habibu'r-Rahman el-Azamî (Beyrut: el-Mektebetu'l-İslami, 1982/1402), 10/384; Buhârî, "el-İsti'zân", 1; Müslim, "Sıfatu'l-Cenneti"; İbn Hibbân, *Sahîh*, 12/421. Konu hakkındaki tartışmalar için şu çalışmalara da bakılabilir. Nurullah Agitoğlu, *Peygamberimiz'in (sas) Dilinden Hz. Âdem* (İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2015), 111-192; Nurullah Agitoğlu, "Kutsal Metinlerde ve Hadislerde Hz. Âdem -Tespit ve Değerlendirme-", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* 26 (2014), 169-187; Ahmet Bedir & Arif Sarsılmaz, "Hz. Adem'in Boyu ", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1998), 133-138; Yunus Emre Gördük, "Hz. Âdem'in Boyu ile İlgili Rivâyetler Üzerine", *EKEV Akademi Dergisi* 17/56 (2013), 121-133; Şaban Çiftçi, "Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yaratmıştır Hadisinin Tahrir ve Değerlendirilmesi", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2104), 1-20.

⁹⁸ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/123, (no: 844).

⁹⁹ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/123-4.

¹⁰⁰ Rabî' b. Habib, *el-Câmi'*, 1/223, (no: 844). Ka'b el-Ahbâr'dan nakledilen bir rivayette Yahudilerin Allah'ı mahlukata benzeterek onun sıfatları hususunda hataya düştükleri belirtilmiştir. Nakledilen rivayet şudur: "Öküz kendi bağını eşek de kendi yularını bilir. Lakin İsrailoğulları kendi Rablerini bilmezler ve onu mahlukata benzettiler. Allah onların söylediklerinden münezzehtir." Ayrıca bk. Kutsal Kitap (09 Ocak 2021).

¹⁰¹ el-Kıyâme, 75/22-23

girmek için Allah'ın kendilerine ne zaman izin vereceğini beklerler. Aynı konuda ayetin tefsiri için Hz. Ali ve Mâlik b. Enes'in görüşlerine de başvurulmuştur.¹⁰² Rabî', tâbiünden de bu görüşte olan alimlerin bilgilerine başvurmuş ve Muhammed b. el-Münkedir (öl. 131/748)'den şunları nakletmiştir: "Şu ana kadar aklı olduğu halde herhangi bir kulun Allah'ı görebileceğini savunan birisini görmedim."¹⁰³ Rabî', görüşüne destek için ayrıca Arap diline de müracaat etmiştir: Araplar, إِنَّمَا أَنْظَرُ إِلَى اللَّهِ ثُمَّ إِلَيْكَ "Şüphesiz ben önce Allah'a sonra sana bakıyorum"¹⁰⁴ sözüyle Allah'tan ve senden gelecek nimet ve iyiliği beklediklerini ifade etmek isterler. Hâlbuki yukarıdaki ayet, ehl-i sünnet âlimleri tarafından zahirî anlamıyla anlaşılmıştır. Yani cennete girecek olan müminler, keyfiyetini bilmediğimiz bir şekilde Allah'ı göreceklerdir şeklinde anlaşılmıştır.¹⁰⁵

Rabî' b. Habîb yukarıda yapmış olduğu tevil ve yorumların Kur'an, sünnet, sahabe ve tâbiîn görüşleriyle uyumlu olduğunu savunmak için şunları söylemiştir: Şayet birisi bize; tevil ettiğiniz ayetlerin tamamı müteşâbihdir dolayısıyla görüşünüzün doğru olduğuna nasıl inanabiliriz diye sorarsa biz de onlara şu cevabı veririz: Tartıştığımız ve sizin de müteşâbih dediğiniz ayetleri, zahirî olarak değerlendirmek ve bu hususta kesin bir kanaate varmak mümkün değildir. Çünkü aynı nasstan farklı sonuçlara ulaşmak ihtimal dahilindedir. Zira aynı metnin farklı bir şekilde yorumlanabilmesi mümkündür. Bizlere düşen o nassın gerçek anlamını keşfedip ortaya çıkarmaktır. Hz. Peygamber "her kelimenin muhakkak iki veçhi (anlamı) vardır. Siz kelamı en güzel veçhe (anlama) hamledin"¹⁰⁶ buyurmuştur. Hatta Kur'an metninin birçok veçhini bilmeyen kişi, onu anlayamaz denilmiştir. Dolayısıyla bizler de müteşâbih ayetleri, en güzel bulduğumuz veçhe (manaya) hamlettik. Tercih ettiğimiz vecih sahabe ve tâbiîn tarafından da tercih edilmiş ve Arap dili kaidelerine de uygundur.¹⁰⁷

SONUÇ

Rabî' b. Habîb örneğinde görüldüğü üzere İbâdîler, hicri ikinci asırda muhalifleriyle Allah'ın sıfatları, iman mahiyeti, kebâir işleyeninin durumu, rû'yetullah, kader ve şefaât gibi söz konusu dönemin ilmî ve fikrî meselelerini tartışmışlardır. Bu tartışmalarda kendi görüşlerine delil olması için ayet, hadis, sahabe ve tâbiîn sözlerine müracaat etme gereğini duymuşlardır. İbâdî muhaddis Rabî'in muhaliflerine karşı delil olarak kullandığı 140 civarı rivayet, hicri altıncı asırda bir başka İbâdî alim Vercelânî tarafından tespit edilmiş ve Rabî'in meşhur eseri olan *el-Câmiu's-Sahîh*'e müstakil bir cilt olarak eklemiştir. Rivayetlerin Vercelânî'ye nasıl ulaştığı hususunda herhangi bir bilgiye ulaşamadık. Söz konusu merviyatın genel olarak hicri ikinci asırdaki rivayet üslubuyla benzerlik içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Hadislerin ekseriyetinde sened kullanılmamış, dolayısıyla daha çok mu'allak, maktû ve mevkûf rivayetlere yer verilmiştir. Hadisler delil olarak kullanıldığı için muhtemelen müellif tarafından sahih olarak görülmüştür. Ancak araştırmalarımız neticesinde Rabî' tarafından kullanılan bazı rivayetlerin çeşitli alimler tarafından zayıf veya mevzû olduğuna

¹⁰² Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/226, (no: 853-54).

¹⁰³ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/227, (no: 854).

¹⁰⁴ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/230, (no: 859). Ayrıca bk. Ebû Abdurrahmân el-Ferâhîdî el-Bâsrî Halîl b. Ahmed, *Kitâbu'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzumî (b.y.: Dar ve Mektebetu'l-Hilal, ts.), 8/156.

¹⁰⁵ Konu hakkında daha fazla bilgi için bk. Buhârî, "Tevhid", 25; Tirmizî, "Sıfatu'l-Cenneti", 17; Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Dârekutnî, *Ru'yetullâh*, thk. İbrahim Muhammed Ali ve Ahmed Fahri er-Rufâî (Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1411/1990), 91 ve dv. İlgili tartışmalar için şu çalışmalara da bakılabilir. Nurullah Agitoğlu, "Halku'l-Kur'an ve Rü'yetullâh Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkın'ın Buhârî'nin Bâb Başlıklarına Yaklaşımı", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/10 (2014/2), 99-123; Abulvasıf Eraslan, "Mu'tezile'ye Göre Hadis Tenkid Kriterleri: Kâdî Abdülcebbar Örneği", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (2019).

¹⁰⁶ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/244. Ayrıca bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman Dârekutnî, *Sünen*, thk. es-Seyyid Abdullah Haşim (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004), 5/255.

¹⁰⁷ Rabî' b. Habîb, *el-Câmi'*, 1/242-45.

hükmedildiğini gördük.

Rabî', başta dört halife olmak üzere herhangi bir ayırım yapmadan birçok sahabeden hadis nakletmiştir. Bununla beraber tâbiîn tabakasından da İbâdî olmayan birçok raviden nakillerde bulunmuştur. Rabî'in bu tavrı, İbâdiyye'nin Hâricîlerin sert olan görüşlerine katılmadığını, sahabeyi cerh etmediklerini ve onların görüşlerine değer verdiklerini göstermektedir. Ayrıca tâbiîn ve daha sonraki tabakadan İbâdiyye mezhebine müntesip olmayan birçok alimin görüşlerine yer vermiş olmaları, onların taassup ehli olmadıklarını gösterme açısından önemlidir.

Sünnî kaynaklarda Hâricîlerin bir kolu olarak görülen İbâdiyye'nin tamamen nassların zahiriyle hareket ettiği yönündeki iddialarında haklı olduklarını söylememiz mümkün değildir. İmanın tanımı ve büyük günah işleyeninin durumu hususunda ileri sürdükleri nassları, zahirî olarak okumuşlardır. Ancak özellikle Allah'ın sıfatları hususunda tenzihî bir tavır takınmışlar ve delil olarak müracaat ettikleri tüm nassları tevil etmişlerdir. Bununla beraber nassların zahirî veya tevil edildiği her iki durumda da Rabî' b. Habîb ile İbâdiyye mezhebinin görüşleri birbirine muvafıktır. Dolayısıyla Rabî'in nass karşısındaki zahirî duruşu veya tenzihî bakışı ile mezhebinin görüşleri arasında tam bir paralellik mevcuttur. Kanaatimizce Rabî'in nass karşısında bazen zahirî bazen de tevilci tavır sergilemesinin altında yatan önemli nedenlerden biri, onun kendi mezhebinin görüşlerine olan bağlılığından kaynaklanmaktadır. Bu durum göstermektedir ki her ne kadar nassların farklı anlaşılmasına neden olan faktörlerden birisi bizzat nassların kendi özellikleri olsa da erken dönemden itibaren mezhepsel bakış da dini metinlerin anlaşılması, tevil edilmesi ve yorumlanmasında etkili olmuştur.

KAYNAKÇA

- A'veşt, B. *Dirasât islamiyye fi usûli'l-İbâdiyye*. Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, 1982.
- Aclûnî, İ. *Keşfu'l-hafâ ve muzîlu'l-ilbâs*. thk. Abdulhamid Hindâvî. 2 b.y.: Mektebetu'l-Asriyye, 2000.
- Agitoğlu, N. "Kutsal Metinlerde ve Hadislerde Hz. Âdem -Tespit ve Değerlendirme-". *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* 26 (2014), 269-287.
- Agitoğlu, N. "Halku'l-Kur'ân ve Rü'yetullâh Konuları Bağlamında İbnü'l-Mülakkn'ın Buhârî'nin Bâb Başlıklarına Yaklaşımı". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/10 (2014/2), 99-123.
- Agitoğlu, N. *Peygamberimiz'in (sas) Dilinden Hz. Âdem*. İstanbul: Kitâbî Yayınları, 2015.
- Arı, M. S. *Haricilerin Kurduğu Devlet Rustemiler*. Van: Bilge Adamlar, 2. Basım, 2009.
- Bağcı, H. M. *İnsanın Kaderi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2013.
- Bağdâdî, A. *el-Fark beyne'l-fırak ve beyânü'l-fırakati'n-nâciye*. Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedide, 2. Basım, 1997.
- Bağış, M. "Envârü't-Tenzîl'de Kelâm Uygulamaları ve Farklı İtikâdî Görüşlerin Değerlendirilmesi". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/3 (2017), 4457.
- Bağış, M. "Mezhebî Tefsirlerde İmân- amel ilişkisi Bağlamında Büyük Günah ve Şefaât Meseleleri (Zemahşerî, Tabersî, Râzî Örneğinde)". *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 28/3 (2020), 889-893.
- Bakan, T. "İbâdîler ve Hadis". *Ekev Akademi Dergisi* 20 (2004), 221-240.
- Bârûnî, S. *Muhtasarı tarihi'l-İbâdiyye*. b.y.: y.y., ts.
- Beyhakî, E. *es-Sünen*. thk. Abdullah b. Abdilmüslim et-Turkî. 22 Cilt. Kahira: Merkezi'l-hicr li'l-buhûs, 2011.
- Beyhakî, E. *Şu'abu'l-imân*. thk. Abdulali Abdulhamid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Rüşd, 2003.
- Bezzâr, E. *Müsned*. thk. Mahfuz er-Rahman Zeynullah. 18 Cilt. Medine: Mektebetu'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1988.
- Buhârî, M. *el-Câmiu's-Sahîh*. nşr. Mustafa Dîb el-Buğâ. 6 Cilt. Beyrut: Daru İbni Kesir, 1987.
- Bus'îdî, S. *Rivâyetü'l-hadis 'inde'l-ibâdiyye*. b.y.: Câmî'atu Âli'l-Beyt, 1998.
- Ca'birî, F. *el-Bu'du'l-hadârî li'l-akideti 'inde'l-İbâdiyye*. 2 Cilt. Cezayir: Cem'iyyetu't-Turâs, 1991.

- Çiftçi, Ş. "Allah Âdem'i Kendi Sûretinde Yaratmıştır Hadisinin Tahric ve Değerlendirilmesi". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2104), 1-20.
- Dârekutnî, Abdullah. *Ru'yetullâh*. thk. İbrahim Muhammed Ali ve Ahmed Fahri er-Rufâî. Ürdün: Mektebetu'l-Menâr, 1411/1990.
- Dârekutnî, A. *Sünen*. thk. es-Seyyid Abdullah Haşim. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004.
- Dârimî, A. *Sünen*. nşr. Fevaz Ahmed-Halid es-Sabi'. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1407/1986.
- Demirci, K. *İbaziyye'nin Hadise Bakışı*. Ankara: Gece Akademi Yayınları, 2019.
- Dercinî, E. *Tabakâtü'l-Meşâyih bi'l-Mağrib*. thk. İbrahim Talay. Cezayir: Matbaatu'l-Ba's, ts.
- Ebû Dâvud, S. *Sünen*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-Arabî, ts.
- Ebû Hanîfe, N. *el-Fıkhu'l-ekber*. Arap Emirlikleri: Mektebetu'l-Furkân, 1999.
- Ebû Sitte, E. *Hâşiyetu't-tertib 'alâ el-câmi's-sahîh*. thk. İbrahim Muhammed Tallây. 5 Cilt. Cezayir: Metâbiu Dâri'l-Bahs, 1994.
- Eraslan, A. "Mu'tezile'ye Göre Hadis Tenkid Kriterleri: Kādî Abdülcebbâr Örneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (2019), 119-135.
- Erul, B. "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (I) Rivayet Açısından Ma'mer b. Raşid'in (ö.153) el-Cami'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 43/1 (2002), 27-61.
- Erul, B. "Hicri II. Asırda Rivayet Üslubu (III) er-Rabî' b. Habib (ö. 175-180) ve Rivayet-Dirayet Açısından el-Cami'i". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/2 (2003), 27-68.
- Erul, B. *Hadis Tetkikleri Eleştirel Bir Yaklaşım*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Eş'arî, E. *Makâlâtü'l-islâmiyyîn ve ihtilâfâtü'l-musallîn* thk. Halmut Rite. Almanya: Dar Feranz Ştayz, 3. Basım, 1980.
- Fığlalı, E. R. *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1983.
- Gördük, Y. E. "Hz. Âdem'in Boyu ile İlgili Rivâyetler Üzerine". *EKEV Akademi Dergisi* 17/56 (2013), 121-133.
- Halîfât, İ. *el-Usûlu't-tarihiyye li'l-firkati'l-İbâdiyye*. Umân Sultanlığı: Vizâretü't-Turâsi'l-Kavmî, 3. Basım, 1994.
- Halîfât, İ. *Neş'etu hareketi'l-İbâdiyye*. London: Dâru'l-Hikme, 2. Basım, 2013.
- Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-'ayn*. thk. Mehdi el-Mahzumî. 8 Cilt. b.y.: Dar ve Mektebetu'l-Hilal, ts.
- Heyet. *Mu'cemu alâmi'l-İbâdiyye*. 2 Cilt. Ğardaye: el-Matbaatu'l-Arabiyye, 1999.
- Heyet. *Mu'cemu mustalahâtü'l-İbâdiyye*. 2 Cilt. Umân Sultanlığı: Vizâretü'l-Evkâf ve Şuunu'd-Diniyye, 2. Basım, 2012.
- İbn Arrâk, N. *Tenzîhu's-şeri'a*. thk. Abdulvehhab Abdullatif ve Abdullah Muhammed Sadik. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-kutubi'l-İlmiyye, 1399/1979.
- İbn Ebî Âsım, E. *es-Sünne*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslâmî, 1400/1980.
- İbn Hanbel, A. thk. Şuayb el-Arnâvut. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1999.
- İbn Hibbân, M. *Sahîhu İbni Hibbân*. thk. Şuayb el-Arnâvut. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle, 2. Basım, 1993.
- İbn Kuteybe, E. *Te'vîlu muhtelifi'l-hadis*. b.y.: el-Mektebetu'l-İslami, 1999.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvinî. *Sünen*. nşr. Şuayb Arnâvut. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Risale el-Alemiyye, 2009.
- İbnü'l-Cevzî, E. *el-İlelu'l-mutenâhiyye fi ahâdisi'l-vâhiye*. thk. Halil el-Mîs. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1403/1982.
- İbnü'l-Cevzî, E. *el-Mevdû'ât*. 3 Cilt. Medine: Mektebetu's-Selefiyye, 1966.
- İbnü'l-Mulakkın, S. *et-Tavdîh li şerhi câmi's-sahîh*. 36 Cilt. Dimaşk: Daru'n-Nevâdir, 2008.
- İsfahânî, A. *Uzma*. thk. Rıdâullah b. Muhammed el-Mubârekfûrî. 5 Cilt. Riyad: Dâru'l-Asime, 1408/1988.

- Kannûbî, S. *er-Rebî' b. Habîb Mekânetuhu ve Musneduh*. Umân Sultanlığı: Mektebetu'd-Dâmîrî, 1995.
- Kırbaçoğlu, M. H. *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1999.
- Kutsal Kitap. Erişim 09 Ocak 2021. <https://www.kutsal-kitap.net/index.html>
- Ma'mer b. Râşid, E. *el-Câmi'*. thk. Habibu'r-Rahman el-Azamî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-İslami, 2. Basım, 1982/1402.
- Melşûfî, T. *Usûlu'd-dîn*. thk. Venîs Amir. Tunus: y.y., 2002.
- Müslim, E. *Sahih*. nşr. Muhammed Fuad Abdulbaki. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi Turâsi'l-Arabi, ts.
- Nefûsî, E. *'Amrûs Usûlu'd-deynûne es-sâfiyye* Uman Sultanlığı: Vizâretu't-Turâsi'l-Kavmî 1999.
- Nesâî, E. *es-Sünenü'l-kubrâ*. nşr. Hasan Abdulmunim. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'r-Risâle, 2001.
- Önemli, K. *Erken Dönem İbâzi Kaynaklarda İbâziyye'nin Dini ve Siyasi Görüşleri*. İstanbul: Nida Akademi, 2020.
- Özdemir, A. "Hicri İkinci Asırdaki İlmî ve Fikrî Tartışmaların Rebî' b. Habîb'in (ö.175/ 792) el-Câmiu's-sahîh Adlı Eserine Yansıması". *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* 66 (2018), 277-296.
- Özdemir, A. "İbâdiyye'nin Erken Dönem Hadis Kaynakları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 36 (2019), 523-554.
- Özdemir, A. *İbâdiyye'nin Ana Hadis Kitabı*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2020.
- Özdemir, A. "Hâricî/İbâdî Gelenekte Sünnetin Teşri Değeri". *Amasya İlahiyat Dergisi* 14 (2020/Haziran), 197-227.
- Rabî' b. Habib. E. *el-Câmiu's-sahîh musnedu'l-İmam er-Rabî' b. Habîb*. nşr. Nureddin es-Sâlimî. thk. Ebu Yakub Yusuf b. İbrahim el-Vercelânî. 4 Cilt. Uman Sultanlığı: Mektebetu'l-İstikâme, 2003.
- Rençber, F. "İslam Birliği İnşasında Bir Engel Olarak Mezhep-Cemaat Taassubu ve Çözüm Yolları". *Mezhep Araştırmaları Dergisi (e-makâlât)* 10(Bahar 2017), 77-102.
- Sâlimî, A. *Şerhu'l-câmi'i's-sahîh*. 3 Mısır: Matbaatu'l-Ezhâr el-Bâruniyye, 1326/1908.
- Sarsılmaz, A. & A. "Hz. Adem'in Boyu ". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (1998), 133-138.
- Semînî, A. *Me'âlimu'd-dîn*. 2 Cilt. Umân: Vizâretu't-Turâsi'l-Kavmî, 1986.
- Sezgin, F. *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*. Ankara: Kitabiyat, 3. Basım, 2000.
- Sinanoğlu, M. "İman". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/iman#1> adresinden 30 Ocak 2021 tarihinde erişildi.
- Şehristânî, M. *el-Milel ve'n-nihal*. thk. Muhammed Seyid Kiylânî. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1404.
- Şemmâhî, E. *es-Siyer*. Kahira: el-Matbaatu'l-Baruniyye, 1301/1884.
- Şevkânî, M. *el-Fevâidu'l-Mecmû'a*. thk. Abdurrahman Yahya el-Muallimi. Beyrut: el-Mektebetu'l-ilmîyye, 1407/1986.
- Şeybânî, T. *el-İbâdiyye usûluhâ ve a'lâmuahâ*. Ribat/Megrib: Matbaatu'l-Ma'ârifî'l-Cedide, 2014.
- Taberânî, S. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. nşr. Hamdi b. Abdilmecid es-Selefi. 20 Cilt. el-Mektebetu'l-Ulûm: Musul, 1983.
- Taberânî, S. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Tarık b. İvaz el-Hüsynî. 10 Cilt. Kahira: Daru'l-haremeyn, 1415/1994.
- Tirmizî, M. *el-Câmiu's-sahih*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Uzundağ, M. S. "İrşâdü's-sârî'ye Göre Kastallânî'nin Kelâmî Görüşleri". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (2013), 61-89.
- Uzundağ, M. S. "Bir Muhaddis Olarak İbnü'l-Mülakkin ve et-Tavzîh Adlı Şerhinde İman Konusuna Yaklaşımı". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/11 (2015), 65-87.
- Uzundağ, M. S. & Agitoğlu, N. "Şârihlerin Müteşâbih Rivayetlere Yaklaşımı-İbnü'l-Mülakkin Örneği". *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)* 2/36 (2015), 235-250.
- Zehebî, Ş. *Tezkiratu'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1998.